

УДК 94:316.64:070.15(477)"1950/1985"

Ю. О. Каганов

РАДЯНЬСКА ПРЕСА І КОНСТРУЮВАННЯ МАСОВОЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В УКРАЇНІ (1950–ті – 1985 рр.)

Стаття присвячена феномену радянської преси у контексті ідеологічної політики в Україні у 1950–80-ті рр. На базі архівних матеріалів розглядаються особливості республіканських, обласних, міських, багатотиражних і низових видань, їх кількісні та якісні показники, специфіка передплати і продажу. Досліджуються проблеми цензури в пресі, втаємничення інформації та "окозамилування", радянський мовний дискурс. Вивчено роль іноземної преси в Україні в контексті "холодної війни". На фактичному матеріалі розглядається половинчастий ефект атеїстичної пропаганди у періодиці. Доводиться підлеглий статус республіканської преси. Уточнено роль партійно-державних структур у контролі над періодичними виданнями. Акцент зроблений на амбівалентному впливі преси на конструювання масової свідомості, стереотипів, цінностей та ідентичності в Україні.

Ключові слова: радянська преса, газети, журнали, ідеологія, масова свідомість, ідентичність.

Військово-політична агресія, яку зазнала Україна у 2014 р., зі всією рельєфністю поставила на порядок денний питання інформаційної безпеки. Поняття, що тривалий час сприймалось лише у вузькому колі фахівців, перейшло з теоретичних у фазу, яка загрожує існуванню державності.

Окрім російського військового компонента, передумовою конфлікту є деформована масова свідомість, викривлений образ "свого" і "чужого", спалплені картини історичної пам'яті. Формування цих архетипів є результатом тривалої і системної ідеологічної політики, яка склалась в радянську добу і слугувала інтересам існування СРСР як імперської держави.

В реаліях ХХІ ст. та в умовах геополітичних прагнень Російської Федерації включити Україну у т.зв. "руський мир" неоімперського зразка, особливого значення набуває науковий історичний аналіз механізмів і каналів формування ідентичності і свідомості населення.

Засобам масової інформації традиційно належало й належить лідерство в сфері ідеологічного впливу на суспільство і особистість. Ця функція засобів масової інформації активно використовувалася радянським керівництвом. Враховуючи, що російські ЗМІ є продовжувачем маніпулятивних та дезінформаційних технік радянської доби, набуває актуальності звернення до феномену радянської преси, як найбільш поширеного виду ЗМІ у період 1950-х – 80-х рр. Даний хронологічний відрізок – період доінформаційного суспільства, коли основний масив інформації вміщувала саме друкована періодика.

Метою нашої роботи, враховуючи багатоаспектність проблеми, є визначення ролі преси як засобу ідеологічної політики в Україні, її вплив на формування свідомості, позиції, моральних і ціннісних імперативів у досліджуваній період.

Важливим є питання, наскільки досягла радянська преса, як складова ЗМІ, цілей, які імпліцитно були їй задані, особливо щодо формування "радянської людини" і як на цьому тлі визрівали зерна нонконформізму.

Увага науковців до феномену радянської преси не є поодиноким. Дослідження 1950–80-х рр. зводилися в основному до опису ролі і функцій радянської преси у здійсненні народногосподарських і соціально-культурних планів розвитку країни, у боротьбі за побудову соціалізму і комунізму, були сповнені глорифікації, ідеологічного схематизму.

Серед досліджень новітнього періоду переважають роботи, написані з позицій соціальних комунікацій, міждисциплінарного підходу. У цьому контексті потужним доробком вирізняються напрацювання Ю. Колісника [1], В. Кулика [2], Д. Стровського [3], Т. Хітрової [4]. Натомість недостатнім є фокус історичної уваги на проблеми функціонування радянської преси в Україні в умовах ідеологізації суспільного простору.

Джерельну основу роботи становлять матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина), матеріали відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (документи Головного управління по охороні військових і державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР, Управління по розповсюдженню преси "Союзпечать" Міністерства зв'язку УРСР), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України (матеріали Спілки письменників України).

У післясталінську добу радянська преса являла собою розгалужену систему видань. В її структурі можна виділити республіканські, обласні, районні, міські, багатотиражні газети та низову пресу (стінна газета, світлова кіно-газета і фото-кіно газета).

Наведення статистичних даних щодо кількості газет і журналів, які видавались в Україні у досліджуваний період, та мови їх видання ускладнюється кількома причинами. Так, дані офіційного статистичного збірника "Преса Української РСР 1918-1985" [40], виданого Книжковою палатою УРСР, за багатьма показниками відрізняються від звітів Книжкової палати, які направлялись в ЦК, документів обкомів, виступів П. Шелеста, що зберігаються нині у ЦДАГО України. Крім того, ситуація ускладнюється різними критеріями і методиками їх обрахунку (групування журналів, збірників і бюлетенів в один блок; об'єднання під спільний показник міських і районних газет; наведення накладу видань без розподілу на мови). З часом аргументом для пояснення коливань у показниках називалось прийняття 1979 р. "Єдиної схеми класифікації"

літератури для книговидання в СРСР". Вочевидь, верифікація статистичних даних з цього питання має стати предметом окремого аналізу.

За архівними даними, станом на 1959 р. в Україні видавалося 1248 газет, зокрема 49 обласних (в т.ч. 35 партійних і 14 комсомольських), 659 районних, 57 міських (в т.ч. 21 районно-міська і 36 міських), 483 багатотиражних [5, арк.2] газет, а також 57 журналів [5, арк.7].

На 1963 р. звітні дані виглядають наступним чином: 17 республіканських, 78 обласних, 78 міських, 583 низових багатотиражних, 214 колгоспно-радгоспних газет [6, арк.3].

Слід зауважити, що ця кількість найменувань преси в республіканському масштабі є доволі скромною. Так, П. Шелест у листі до ЦК КПРС про збільшення кількості періодичних видань в Україні від 17 грудня 1968 р. зазначав: "В 1910 р. на Україні виходило 89 журналів. Зараз у республіці видається тільки 78 журналів, що жодним чином не задовольняє все зростаючих потреб..." [7, с.813].

За даними на 1982 р., загальні показники збільшилися до рівня понад 1700 газет і 198 журналів [8, арк.27].

СРСР традиційно вважався найбільш "читаючою" країною. Не беручи зараз до уваги книжковий аспект, стосовно преси слід зауважити про умовний характер цієї масовості.

По-перше, її причинами був сформований тоталітарною системою міф про абсолютну довіру до друкованого слова.

По-друге, радянська преса експлуатувала і водночас консервувала цілий набір стереотипів поведінки, які виховувалися в СРСР серед громадян: патерналізм держави, образ ворога, віра у постійне покращення життя, турбота партії про трудящих, пріоритет колективного над індивідуальним та ін.

По-третє, існувала монополія на радянські ЗМІ, відсутність інших джерел інформації (лише серед окремих груп населення, які зберігали здатність критичного мислення, був запит на "ворожі голоси").

По-четверте, штучно підтримувалася дешевизна періодики завдяки плановій економіці і бюджетними дотаціям компартії, комсомолу, підприємств. Так, відповідно до постанови ЦК КПРС від 25 листопада 1959 р. "Про ліквідацію збитковості газет і журналів" витрати на видання багатотиражних газет покривалися доходами від передплати, дефіцит – за рахунок профспілки у розмірі 10 %, і 90 % – за рахунок загальнозаводських витрат [9, арк.35].

Зрештою, у системі розповсюдження преси переважала передплата, здійснювана директивно. Зупинимося на останньому аспекті більш детально.

Незважаючи на поширення по всій країні кіосків "Союзпечати", питома вага роздробу в загальному товарообігу преси була дуже скромною, в середньому становила 25% (станом на 1973 р.) і була збитковою [10, арк.13]. Особливо низьким рівень роздрібної торгівлі спостерігався у таких областях, як Кіровоградська, Волинська, Житомирська, Київська, Ровенська, Тернопільська, Хмельницька та ін. [10, арк.14].

На республіканській нараді "Про стан роздрібного розповсюдження друку і заходи щодо його покращення" 18 травня 1973 г. заступник Міністра зв'язку УРСР А.Ф. Кукурудза змушений був визнати: "Сьогодні ми маємо роздріб 5% від наших передплатних видань по газетах, а по журналах – 37%. Товариші! Вдумайтесь в ці цифри. По Естонії – 50% роздріб" [10, арк.162].

Зав. відділом пропаганди та агітації ЦК Компартії України Л. Кравчук у червні 1980 р. констатував, що населення отримує понад 70 млн. примірників усіх періодичних видань, в т.ч. 22 млн. газет і близько 11 млн. журналів, які видаються в республіці. При цьому показник продажу через торговельну мережу становить лише 13% (на суму 42 млн. руб) [11, арк.12].

У багатьох областях порушувався принцип добровільності підписки, що призводило до штучного завищення тиражів і породжувало скарги населення.

Прочитуємо лист до редакції "Робітничої газети" від читача Труш Леоніда, село Федунка Гоголівський район Полтавської обл. від 7 жовтня 1957 р.: "Мій батько чоловік пожилий. 1888 року народження, у вільний час після роботи проводить за читанням "Робітничої газети", яка дуже популярна серед робітників. Цю газету він випишує з першого номера її видання, захотів підписати і на 1958 рік. За розпорядженням тов. Мигаля Йосипа Віссаріоновича, начальника поштового відділення, почтальон заявив, якщо він хоче виписати "Робітничу газету", то мусить виписувати і районну газету "Ленінський шлях" – як на грузку. Батько заперечив проти всяких на грузок, тоді почтальон кинув гроші і заявив, що без на грузки не випише. Я вважаю це не цілком вірно. Кожен може виписувати ту газету, яка йому понравилась" [12, арк.180].

Особливо поширеною т.зв. "добровільно-примусова" передплата спостерігалась на підприємствах, культурно-освітніх організаціях, заводах, де працівники повинні були оформити передплату на те або інше видання (наприклад, "Комуніст України" чи "Трибуна лектора"), як додаток до популярних журналів чи дефіцитних книжкових серій.

Нерідко газети й журнали в обхід установлених правил передплачувалися адміністрацією для особистого користування за рахунок державного бюджету. Так, у прийомі відомчої передплати в Україні на 1979 р. підписка з надмірностями була прийнята від 10 тис. організацій і підприємств. Багатьом установам без професійної потреби для службових потреб були виписані журнали "Огонек", "Работница", "Москва", "Нева", "Аврора", "Прапор", "Вокруг света", "Наука и жизнь", "Крокодил", "Иностранная литература" та ін. [13, арк.108].

Передплатні накладки свідчили, що структура читання громадян загалом відповідала переважним пристрастям режиму: в Україні найпопулярніші союзні загальнополітичні газети мали в кілька разів більше передплатників, ніж найпопулярніші республіканські. Слід також враховувати поширення загальносоюзної ("центральної") преси, передплата на яку була необмежена, тоді як на республіканські видання на адміністративному рівні існувало обмеження передплатних накладів [3, с.180-181].

Аналіз списання нереалізованих періодичних видань у роздрібній мережі “Союзпечать” в УРСР засвідчував серйозні недоліки в організації розповсюдження газет і журналів у ряді областей республіки.

За 1979 р. при повному задоволенні попиту населення на періодичні видання і гострому дефіциті паперу з роздрібною мережі було повернуто на склади й списано в макулатуру більше 2 млн. прим. вчасно нереалізованих газет і журналів на загальну суму 240 тис. руб. Особливо значним було списання центральних газет у Дніпропетровській, Запорізькій, Кримській, Полтавській, Харківській обл. і м. Києві, республіканської преси – у Херсонській, Хмельницькій, Тернопільській, Ровенській обл., місцевих видань – у Ворошиловградській, Дніпропетровській, Черкаській обл. [11, арк.12]

У Житомирській області із загальної кількості 384 тис. прим. газет, отриманих у січні 1979 року, було списано 38 тис. (10%), в т.ч. “Радянська Україна” – 20 тис. (19%), “Правда України” – майже 15 тис. (15%) [11, арк.13].

Крім списання видань, поширеним явищем були випадки реалізації значної кількості газет для технічних потреб. Так, наприклад, київським міським агентством “Союзпечать” 1978 р. окрім списання 454 тис. прим. газет, було продано зі складів за безготівковим розрахунком двом заводам будівельної індустрії близько 1,2 млн. прим. газет, використаних ними для впакування цегли [11, арк.13].

Основні причини низького рівня придбання преси у роздріб радянські чиновники вбачали у несвоечасності доставки у роздрібну мережу, відсутності вивчення попиту по районах, занедбаному стані багатьох кіосків “Союзпечати”, низькій культурі обслуговування. “Кіоскер говорить перехожому: товариш, ви знаєте, от ми отримуємо газети, а 80% йде на макулатуру. Ця пропаганда працює не на нашу користь”, – зазначав один з учасників республіканської наради [10, арк.138].

У цих умовах впроваджувалися нові форми продажу преси. Так, у Миронівському районі Київської області була організована робота 3-х кіосків вдома. Періодична преса поширювалася серед пасажирів 16 приміських поїздів залізничного вузла Запоріжжя. У Дніпропетровській обл. був підмінений в 1972 р. власним апаратом 131 кіоскер, що перебував у відпустці.

Однак КПД автоматів з продажу преси виявився низьким [10, арк.13]. Так, наприклад, у Чернівецькій області їх нараховувалося 22 шт. У середньому на день через кожен автомат реалізовувалося газет на 6 коп., у Севастополі – на 16 коп. [10, арк.22]

В умовах “холодної війни” і відсутності свободи слова особливий контроль здійснювався за передплатою іноземних журналів і газет та зворотнім процесом – експортом за кордон радянської преси.

В 1954 р. з України за кордон експортувалося 2 289 прим. газети “Радянська Україна”, 702 прим. “Правды України”, 201 прим. “Літературної газети”, а також 5223 прим. журналів “Україна”, “Вітчизна”, “Дніпро”, “Радянська жінка”, “Барвінок”, “Вісник Академії наук УРСР”, “Автоматическая сварка”, “Украинский математический журнал”, “Ботаничний журнал”, “Український біохімічний журнал”, “Украинский химический журнал” [14, арк.33].

Одеський обком у березня 1959 р. доповідав про виконання постанови ЦК КП України від 27 вересня 1958 р. “Про серйозні недоліки в передплаті іноземної літератури”, констатуючи, що при перевірці не виявлено жодного факту, коли були б передплатені іноземні видання не за призначенням. Однак примітним є перелік журналів, які передплатив університет імені Мечникова з-за “капіталістичного” кордону (37 позицій з ФРГ, 34 позиції зі США, 24 – Франції). Так, серед видань, які надходили з Англії, абсолютну більшість становили позиції виробничого і науково-технічного характеру: “Хімія пластмас”, “Інженерна металургія”, “Кондиціонування повітря і рефрижерація”, “Шліфування і чистова обробка”, “Підшипники кочення”. Єдиним суспільно-орієнтованим виданням можна вважати “Американський журнал по кінематографії” [15, арк.153].

Вінницький обком натомість визнав факти безконтрольності і марнотратства при передплаті зарубіжної періодики. Так, обласний інститут удосконалення вчителів на 1959 р. передплатив 6 зарубіжних журналів, 4 з них (на суму 259 крб.) виявилися журналами мод. Так само журнал “Берлінські моди” на 1959 р. передплатувала Дніпропетровська обласна бібліотека. Дніпропетровський раднаргосп передплатував через міський відділ “Союзпечати” 50 найменувань газет і журналів, що виходили в країнах народної демократії, серед них: “Практичні моди”, “Угорська архітектура”, “Огляд мод”, “Моди” [15, арк.190].

Особлива увага приділялась виданням, що надходили без передплати. Так, з Франції до Одеської бібліотеки імені Горького і наукової бібліотеки ім. Короленка безкоштовно надсилалась газета “Новая пресса” єврейською мовою. “Бібліотека цих газет не передплатує і ні в кого її не просила. Ця газета знаходиться в спецфонді бібліотеки”, – доповідали обкоми партії [15, арк.154,193].

Доцільно проаналізувати обмін періодичною літературою між СРСР і зарубіжними країнами. У березні 1962 р. Головліт УРСР перевіряв стан книгообміну Державної публічної бібліотеки АН УРСР та Державної республіканської бібліотеки УРСР імені КПРС з Китайською народною республікою та Албанією.

Так, Державна публічна бібліотека надіслала до Китаю в 1960 р. 1197 книг і журналів, а одержала взамін 796 видань, в 1961 р. надіслала 1235 видань, одержала – 392 [16, арк.24].

Державна республіканська бібліотека в 1961 р. надіслала до Китаю 1157, а одержала – 257. Цей книгообмін, у т.ч. обмін періодикою, був нееквівалентний не лише за кількістю, а й за характером видань. Так, Публічна бібліотека надсилала до Китаю всі видання АН УРСР, в. т.ч. журнали з питань порошкової металургії, електрозварювання, електротехніки, хімії фізики, геології. Взамін бібліотека одержувала видання соціально-політичного характеру та питань культури (журнали “Китай”, “Дружба”, “Жінка Китаю”). Надсилати ж видання науково-технічного характеру бібліотека Китаю під різними приводами ухилялася [16, арк.25].

Предметом занепокоєння партійних органів було поширення в СРСР зарубіжної преси. У грудні 1956 р. До ЦК КП України звернувся секретар Київського обкому КП України П. Шелест, який просив припинити

розповсюдження в м. Києві югославських газет "Борба" і "Політика", а також журналу "Америка", а секретар Львівського обкому просив вирішити питання про обмеження продажу польських газет у Львові [17, арк.189].

Журнал "Америка" у м. Київ одержували 2300 прим., однак це не означало вільний доступ до видання. Продаж журналу "Америка" у м. Києві було організовано у таких кіосках: ЦК Компартії України – 250 прим., Рада Міністрів – 150 прим., обком і міськком КП України – 100 прим., ВПШ – 200 прим., готель "Інтурист" – 100 прим., КДБ – 200 прим., міністрам та їх заступникам – 120, Політуправління КВО – 50, редакції республіканських газет – 50, аеропорт – 40, Товариство культурного зв'язку за кордоном – 10, Обласне КДБ – 30 [17, арк.190].

З Польщі Українська РСР одержувала для продажу в роздріб 1646 газет і 1198 журналів. З цієї кількості м. Львів одержував 1720 прим. газет і журналів, у т.ч. газети "Трибуна люду" – 550 прим. Станіславська і Дрогобицька області одержували 547 прим. польських газет і журналів [17, арк.189]. У Львові щоденно продавалося близько тисячі примірників польських періодичних видань, в т.ч. "Трибуна люду" – 550 прим., "Голос праці" – 190, "Стандар молодих" – 250, "Жице Варшави" – 70 прим. [17, арк.195]

Львівський обком у листопаді 1956 р. констатував, звертаючись до ЦК: "На сторінках цих видань крім позитивної інформації, друкуються матеріали, що дезорієнтують читачів. Так, на сторінках вищевказаних газет за 23-25 листопада надруковані такі матеріали, як стаття газети "Борба" з приводу редакційної політики газети "Правда", заява Неру про "кризу комунізму", повідомлення іноземної преси про згоду польського уряду прийняти економічну та фінансову допомогу від США тощо. Враховуючи, що частина Львова добре володіє польською мовою, розповсюдження цих видань наносить шкоду нашій пропаганді. Тому ми просимо вирішити питання про можливість обмеження продажу польських газет у Львові" [17, арк.195]

Відділ пропаганди і агітації вирішив зовсім припинити розповсюдження газети "Політика", а кількість газети "Борба" скоротити до 40 прим. і продавати їх у кіосках організацій ЦК Компартії України, готелі "Інтурист", КДБ, обкомі і міськкомі [17, арк.197].

За вказівкою відділу пропаганди і агітації Міністерством зв'язку УРСР з 24 грудня 1956 р. було припинено розповсюдження в м. Києві югославської газети "Політика" (75 прим.), кількість газети "Борба" скоротилась зі 105 прим. до 40; наклад журналу "Америка" скоротився на 1000 прим. у м. Києві, було припинено продаж в роздріб польських газет і журналів, крім газети "Трибуна люду" у Львові, Дрогобичі і Станіславі [17, арк.197].

Що стосується науковців, то вченим Інституту історії АН УРСР дозволялося регулярно знайомитись в Міністерстві закордонних справ УРСР з матеріалами "націоналістичної" преси, а також низкою архівних матеріалів і "націоналістичних" видань, які були в розпорядженні КДБ. Так, Секретар ЦК Компартії України М. Соболь у листі Голові Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР Нікітченку В.Ф. від 1 липня 1964 р. дав доручення науковим працівникам Інституту історії АН УРСР підготувати для поширення серед української еміграції в капіталістичних країнах серії статей і брошур, в яких би з марксистсько-ленінських позицій була викладена історія виникнення й розвитку українського буржуазного націоналізму та піддані критиці його основні ідеї [18, арк.62].

У 1960-ті рр., за часів П. Шелеста, спостерігався певний паритет у співвідношенні україномовної і російськомовної преси. Так, відповідно до звіту Книжкової палати за 1963 р., видавалося в Україні республіканських газет – 12 українською і 5 російською; обласних – 57 українською, 18 російською, 2 угорською, 1 – молдавською; міських – 36 українською, 42 – російською; багатотиражних – 320 українською, 263 – російською; газет колгоспно-радгоспних управлінь – 214 українською, 37 – російською [6, арк.11]. Тобто влада мирилася з бажанням мешканців сільської місцевості та західних регіонів читати українською, однак в містах превалювала російськомовна преса.

Однак після усунення П. Шелеста влада повернулася до політики русифікації, зокрема й у пресі. За 1970-ті рр. частка україномовних журналів у республіці впала з 46 до 19%. [19, с.241].

Після заснування багатотиражних газет доволі частими були клопотання до ЦК про зміну мови видання багатотиражних газет – з української на російську. Типовою була аргументація, яку наводить у клопотанні до ЦК Компартії України завод п/я 192 (м. Дніпропетровськ): "В червні 1957 р. Постановою ЦК Компартії України заводу дозволено видавати щотижневу багатотиражну газету "Робітниче життя" українською мовою. Робітники та інженерно-технічний склад заводу комплектовано із заводів, розташованих на території РРФСР, які не володіють ані розмовною, ані письмовою українською мовою" [12, арк.149]. Враховуючи, що більшість підприємств в індустріальних центрах формувалися кадрами за екстериторіальним принципом, здійснювалась русифікація українських робітників, у т.ч. через пресу.

Питання дискримінації української мови, звичайно, являло собою табуовану тему у пресі. Тому увагу ЦК Компартії України викликали подібного роду публікації у газетах і журналах, що виходили українською мовою в Польщі і Чехословаччині. Так, варшавський журнал "Наша культура", інформуючи своїх читачів про 1-й Всеслов'янський археологічний конгрес, який проходив у вересні 1965 р. в Варшаві, написав: "На Конгресі приємно було почути виголошені доповіді мовами не тільки великих слов'янських народів, але й менших, як болгари, хорвати, словаки... Серед усіх репрезентованих на Конгресі народів тільки українці виголошували всі доповіді не рідною, а російською мовою" [20, арк.20].

На значні недоліки діяльності редакції "Літературна Україна" вказував секретар ЦК Компартії України А.Д. Скабі через згадку у статті Д.Степовика "Україна в Ленінському кварталі" (номер від 6 червня 1967 р.) про кафедру української мови в Парижі, "яка, як відомо, перебуває під значним націоналістичним впливом" [21, арк.29].

У багатьох регіонах України українсько-російський білінгвізм доповнювався мовними проблемами нацменшин. У березні 1955 р. Закарпатський обком партії виступив з проханням до ЦК дозволити дублювання угорською мовою ужгородської газети “Колгоспне життя” і Виноградівської районної газети “Сталінський прапор”. Однак відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України відповів, що “оскільки серед населення Ужгородського і Виноградівського районів угорці, які не володіють українською мовою, складають меншість, ставити питання про дублювання угорською мовою двох районних газет вважаємо за недоцільне”. Це при тому, що у клопотанні зазначалося про те, що в Ужгородському районі нараховується всього 51 тис. чол., в т.ч. угорського населення 23 тис. чол., у Виноградівському районі – 75 тис., з них угорського населення – 30 тис. чол. [22, арк.10]

Подібне за тональністю рішення стосувалося дублювання районної газети “Ленінський шлях” Болградського району болгарською мовою. Бюро Болградського райкому Компартії України 5 квітня 1954 р. прийняло постанову, в якій зазначало, що стара болгарська мова, якою розмовляє місцеве населення, мало має схожого зі справжньою літературною мовою, якою дублюються районні газети. В районі також немає спеціальних шкіл, в яких викладалась би літературна болгарська мова. Все ділове спілкування установ і підприємств ведеться російською і українською мовами, якими добре володіє місцеве населення. Тому робився висновок, що зникає потреба дублювання районної газети болгарською мовою. У зв'язку з припиненням дублювання висловлювалось клопотання збільшити наклад газети російською мовою на 200 прим. [23, арк.7].

Враховуючи співіснування центральної і республіканської преси, неодмінно поставали питання про порівняння умов роботи видавництва журналів і гонорарної політики. Так, у 1956 р. у “Вітчизні” наприклад, ставка головного редактора становила 1500 крб., а ставка головного редактора журналу “Октябрь” – 6000 крб. [17, арк.82].

Подібний приклад наводить у листі від 12 червня 1965 р. член Ради з української літератури при Спілці письменників СРСР Ф. Кравченко: “Відповідальний секретар українського республіканського журналу одержує 120 руб. на місяць, а відповідальний секретар російського обласного (“Дон”, “Подъем”) – 180 руб. Чому? Пояснити неможливо! Ми звичайно проходимо повз таких “дріб'язків”, тим більше, що це не має стосунку до тих завдань, які, мовляв, покладені на редакції журналів, а за кордоном нашої країни все це “помічають” і роблять на цьому “політику”. “Недавно, – зазначає тов. Ковальчук, – “Голос Америки” грав на тому, що така різниця в оплаті журналістської праці пояснюється, мовляв, все тими ж причинами: на українців дивляться, як на менш повноцінних працівників” [24, арк.37].

Підлеглий статус республіканської преси проявлявся і у функціонуванні Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ), яке слугувало джерелом офіційної інформації загальнодержавного та загальноукраїнського рівня для газет. Попри самостійний статус, реально це агентство являло собою відділення ТАРС в Україні.

Редакція газети “Закарпатська правда”, направляючи 1958 р. в обком пропозиції з покращення роботи РАТАУ, визнавала: “Можна зразу сказати, що свого національного обличчя РАТАУ не має... РАТАУ так побудував роботу, що своєю діяльністю поставив газети, що виходять українською мовою, в другорядне становище. Перш за все, агентство передає всі офіційні документи російською мовою на кілька годин раніше, ніж українською і цим іноді викликає затримку виходу в світ українських газет. При чому це стосується не тільки тих матеріалів, що йдуть з ТАРС, а й тих, що пишуться в Києві. Є безліч фактів, які показують, що кореспонденти РАТАУ мабуть не володіють українською мовою” [25, арк.40].

“Дуже часто РАТАУ передає матеріали з припискою “передаємо тільки на руском языке”. Причому з такою припискою передаються матеріали “Електростанції Дніпра”, “Там, где отбывал ссылку Тарас Шевченко” та інші, де мова йде про Україну”, – висловлювала занепокоєння редакція “Закарпатської правди”.

Передавання великої кількості матеріалів без перекладу ставило українські газети в нерівне становище з російськими, адже редакції українських газет, не маючи штатних перекладачів, змушені були витратити гонорарний фонд не за призначенням – “тобто на переклад матеріалів, як не парадоксально це звучить, Українського телеграфного агентства” [25, арк.41]. А тому вони не мали рівної з російськими газетами можливості стимулювати роботу своїх авторів, особливо робітників активу, залучати спеціалістів до участі в газеті. В очах дописувачів це створювало враження другорядності української газети в республіці.

Газетна мова радянської преси дає величезний ґрунт для наочного ілюстрування теоретичних положень щодо радянського мовного дискурсу. У нашій публікації “Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія” [26] ми звертали увагу на особливості мови тоталітарного суспільства. Наведемо декілька прикладів на підтвердження тез про шаблонність і формалізованість газетної мови, звернувшись до газет Дніпропетровської області.

За радянськими канонами, передова стаття газети – це прапор номера, директива партійного комітету в тому чи іншому питанні. Тому кожна передова стаття повинна була бути бездоганною і за змістом, і за формою, і за викладом. Проте аналіз газет свідчить про слабкість передових статей, де замість серйозного аналізу фактів, явищ життя, недоліків в роботі – проста констатація їх або опис. Як зазначав обком партії – “замість конкретної ділової розмови – пустодзвонство і тріскотня” [27, арк.17].

Дніпропетровська обласна газета “Днепровская правда”, наприклад, 19 січня 1954 р. вмістила передову статтю “Поддержим патристическое начинание харьковских тракторостроителей” і 24 січня “Решительно устранить недостатки в подготовке к севу квадратно-гнездовым способом”. Обидві передові написані “взагалі” і в “цілому”, недоліки критикуються неконкретно і безособово. Так, передова за 24 січня 1954 р. майже вся складається з таких висловів: “Приходится, однако, отметить, что в ряде районов и МТС области

продолжают недооценивать квадратно-гнездовой способ сева". "Тем не менее, лишь считанные МТС приступили к подготовке", "Отдельные руководители колхозов ориентируются лишь на завоз новых машин" [27, арк.18].

У кореспонденції "Кадри вирішують успіх", надрукованій 1966 р. в томаківській районній газеті "Радянське життя" Дніпропетровської області, переважають загальні, давно відомі істини "Партійна організація і правління колгоспу імені Леніна *поліпшують* справу добору, розстановки і виховання кадрів, особливо середньої ланки колгоспного виробництва. *Добиваємось*, щоб командири середньої ланки відчували відповідальність перед народом за доручену їм роботу... *За основу беремо* ленінські принципи..." [28, с.25]. Виділені нами загальники "поліпшують", "добиваємось", "за основу беремо" є типовими прикладами радянського мовного дискурсу.

Редакції газет також неодноразово скаржились на мову матеріалів РТАУ: "заяложена..., лаконічність, багатобразність української мови витіснена трафаретом" [25, арк.40].

Вживання шаблонних фраз і канцеляризмів, формалізованість речень на підсвідомому рівні заклала відповідні зразки стандартизованого мислення і поведінки, без запитань "чому" і "як", "для чого" і "навіщо". У довготривалій перспективі цим створювалось підґрунтя для виховання серед населення політичного та соціального конформізму.

Особливістю радянської преси є сильно розвинута комунікація між редакціями і читачами. Дослідник Г.С. Вичуб дає наступну характеристику цьому явищу: "Одні звертаються до преси, сподіваючись на гласність її впливу, інші – з огляду на її безпосередній зв'язок з директивними організаціями, треті – вірячи в силу її авторитету й т.п. При цьому для частини тих, хто пише, публікація листів не є необхідною, їм байдужий спосіб здійснення їхньої мети, інші ж розраховують лише на гласність, як на вирішальну умову, що забезпечує успіх" [29, с.7].

Як свідчить тематичний аналіз пошти з Української РСР, яка надійшла до редакції газети "Правда" у 1983 р., з 62176 листів 13% становили відгуки на найважливіші рішення партії, схвильовані листи у зв'язку з загостренням міжнародної обстановки, відгуки на виступи газети "Правди"; 4,5% – статті, кореспонденція, вірші, фото; 70% – скарги й критичні сигнали. Така питома вага скарг у загальній пошті характерна для всіх областей республіки [30, арк.68].

На думку російського дослідника Д. Стровського, сьогодні важко із упевненістю сказати, скільки листів було інспіровано "зверху", написано з ініціативи партійних комітетів. Можна припустити, що окремі звернення до газет готувалися з ініціативи самих читачів. Однак вони ставали відгуками на вже поставлені в пресі теми і проблеми. У цьому, з одного боку, проявлялася організаторська робота партії і журналістики щодо формування єдиної суспільної думки, а з іншого – відчувалася готовність радянських людей до висловлення саме того, що вимагали партійні і державні органи [3, с.6].

Що стосується тематики листів-скарг, то її можна представити наступною градацією проблем:

- 1) про важкі житлові умови багатодітних родин;
- 2) про факти порушення правил розподілу житлоплощі;
- 3) недоліки в діяльності органів суду й прокуратури (особливо багато листів цієї тематики з Донецької, Харківської, Одеської, Дніпропетровської обл.);
- 4) невирішені трудові конфлікти;
- 5) дорікання на роботу органів соціального забезпечення;
- 6) недоліки в роботі служб міського господарства;
- 7) про недостатність роботи партійних, радянських, профспілкових органів по боротьбі зі зловживаннями службовим становищем, хабарництвом, розкраданнями;
- 8) про роботу органів внутрішніх справ, зв'язку, медицини [30, арк.69-70].

Специфікою листів до журналу "Комуніст України" були скарги (часто анонімні) на партійні, радянські та адміністративні органи, на рядових комуністів. Зустрічалися листи такого характеру: "Шановна редакція! Прошу вас відповісти на таке питання. Чи може комуніст, виключений з рядів КПРС за те, що він на прохання укладача прочитав його лист, адресований у ЦК КПРС, у якому були викладені недоліки в роботі підприємства, установи або ін. організації і не сповістив про це секретаря даної первинної організації. При цьому в складанні цього листа він участі не брав, лист не підписував. Греков С.П., м. Донецьк" [31, арк.9].

Ап'юріорним є твердження, що будь-яка тоталітарна система може існувати лише за умови цензури у ЗМІ. В радянській Україні ці завдання виконував спеціальний орган – Головне управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (Головліт УРСР), чії функції мали бути відомі лише вузькому колу фахівців. За слушною думкою Майкла Скеммела, якщо з тієї чи іншої причини цензура інституціоналізується, виникає своєрідний наслідок: цензура починає ховатися. Одним з перших слів, що підлягають цензуруванню, виявляється для цензорів саме слово "цензура". Цей феномен Майкл Скеммел назвав "мімікрія цензури" [32].

Документи органів цензури, що зберігаються у ЦДАГО України, дають інформацію про "текстові викреслення" у друкованих виданнях республіки.

Так, газета "Закарпатська правда" від 01.01.1954 р. помістила новорічну сатиричну статтю "Дід мороз на допиті", в якій цензором було викреслено: "А те, що ти є червона зараза (говорить Маккарті), то ми вже бачимо по твоєму червоному носу" [33, арк.128].

"Зведення цензорських втручань за грудень 1954 р." свідчить: "З інформації "Погода" викреслено відомості про прогноз на 7 днів з вказуванням напрямку вітру (газета "Закарпатська Правда", №292 від 10.12.1954 р., м. Ужгород) [22, арк.143]

Зі статті “Ідея возз’єднання Закарпаття з Радянською Україною” було викреслено: “В піснях, коломийках, казках і легендах яскраво відображено світогляд народу – та вирішальна сила в розвитку суспільства, яка творить не тільки матеріальні, але й культурні цінності, створює історію” як неправильне твердження (“Радянське Закарпаття”, №2) [22, арк.157].

Після скасування в 1955 р. інституту районних цензорів, охорона військових і державних таємниць у районних і багатотиражних газетах була покладена на редакторів. 1957 р. кожний редактор отримав “Перелік відомостей, заборонених до опублікування в районних, міських та багатотиражних газетах і передачах по радіо”. Аналіз цього документа, що містив перелік відомостей, які не підлягають опублікуванню у відкритій пресі, дозволяє сформулювати уявлення про ідеологічний фон епохи, образ ворога, уявні загрози, зрештою – про больові точки системи, що надійно захищались від ока читача.

Так, окрім військово-політичних питань, документ забороняв співставлення внутрішніх цін в іноземних державах з внутрішніми цінами в СРСР, розміри і розрахунки податку з обороту по кожному виду товару, відомості про випадки, навіть одиничні, захворювання населення чумою, холерою і натуральною віспою, відомості про професійні захворювання, виробничий травматизм, масові харчові отруєння, катастрофи, значні аварії і пожежі в промисловості і на транспорті [34, арк.166-166зв].

У руслі цього документа порушенням, зокрема, вважалася згадка місцевої спортивної команди “Зеніт” редактором ізюмської районної газети “Соціалістичне життя” (Харківська обл.), який, мовляв, розкрив наявність у місті оборонного заводу (газета за 16 червня 1957 р.) [34, арк.81].

Загалом, як засвідчив аналіз порушень редакторського “Переліку...”, здійснених редакціями районних газет в 1966 р. й у першому півріччі 1967 р., половина всіх допущених порушень припадала на частку відомостей про посади, звання й прізвища військовослужбовців, а також про наявність виправно-трудових таборів.

У завдання Головліту входив і контроль над газетами, що вже побачили світ, у т.ч. заводськими багатотиражними. Здійснюючи вибірково такий контроль над шахтними багатотиражними газетами Сталінської й Ворошиловградської областей за 1 квартал 1957 р., відомство повідомляло щодо “значної кількості матеріалів про погане побутове становище шахтарів, про прогули, пияцтво, хуліганство та інші аморальні провini. Головліт зауважував, що велика кількість матеріалів, які явно витісняють інші потрібні теми, приводять до висновку про масовість і повсюдність прогулів, пияцтва, хуліганства, важких побутових умов, у яких проживають шахтарі Донбасу” [34, арк.38].

Зусилля цензорів були спрямовані й на недопущення “помилки ідейно-політичного характеру”. “Спостерігаються спроби окремих авторів воскресити деяких політично скомпрометованих осіб, всі твори яких вилучені з бібліотек і заборонені, – йшлося у довідці голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР від 20 травня 1964 р. “Так, у журналі “Дніпро” № 4 за 1964 р. була заверстана стаття Ю. Смолича “Розповідь про неспокій”, де фігурують Г. Михайличенко, А. Любченко, С. Єфремов, М. Хвильовий та ін. Як виявили органи цензури, у матеріалі письменницька діяльність М. Хвильового розглядається на рівні реабілітованих осіб і нічого не говориться про його ворожі націоналістичні погляди. Більше того, Хвильовий береться навіть під захист: “Усі вони мали за собою і хибі і достоїнства – хіба що тільки без Чумака. Всі вони відіграли свою роль у тогочасному культурному і суспільному процесі і роль кожного з них, – навіть Хвильового, – невірно міряти лише міркою “негації”, мірою шкідливості. Якийсь позитивний внесок зробив свого часу і М. Хвильовий” [18, арк.122].

Цензура щодо екологічних та техногенних катастроф, нещасних випадків на підприємствах – загальновідома риса діяльності радянських ЗМІ.

Навіюваний образ турботливої партії, яка опікується робітничим класом як гегемоном, не міг вступати у протиріччя з фактами численних аварій і катастроф, що призводили до сотень і тисяч людських жертв. Такі дані могли б зворушити людський розум на міркування про небажані для радянської системи категорії, як умови праці та безпека праці.

Промовистим у цьому плані вважаємо лист П. Шелеста в ЦК КПРС від 8 квітня 1965 р. “Про аварії та їхні наслідки, які мають місце на шахтах країни, наша преса, як відомо, не дає ніякої інформації. І це правильно. Однак, на нашу думку, вона поводить себе необачно, коли публікує повідомлення про малозначні аварії й нещасні випадки, які відбуваються на шахтах капіталістичних країн. Причому така інформація в пресі за часом часто збігається з великими аваріями, що сталися на наших шахтах.

Наприклад, на шахті “Комсомолец” тресту “Горловськвугілля” Донецької області 17 листопада 1963 р. відбувся вибух газу метану, у результаті якого загинуло 11 чоловік і 18 гірників було важко травмовано. У цей же день у газеті “Известия” під заголовком “Жертви катастрофи” було вміщене повідомлення про те, що в результаті обвалу на бельгійській шахті “Сен-Маргерит” на глибині 700 метрів загинули два шахтарі.

...За 1963-1964 гг. у газетах “Правда”, “Известия”, “Труд” було опубліковано близько 50 повідомлень про аварії на шахтах капіталістичних країн, багато з яких відбулися майже одночасно з нещасними випадками у вугільній промисловості Української РСР. Це створює нездорові настрої серед певної групи робітників і дає привід окремим особам для небажаних висловлювань. Особливо багато невдоволення й справедливих дорікань серед населення й родин загиблих викликають подібні повідомлення в пресі, які з’являються в дні ведення рятувальних робіт з витягнення потерпілих і під час похорону загиблих.

П. Шелест пропонував: “Щоб надалі не створювати ґрунту для політично нездорових суджень серед деякої частини шахтарів... вжити заходів до того, щоб надалі публікувати повідомлення тільки про великі катастрофи на капіталістичних підприємствах з неодмінним врахуванням того, щоб ці повідомлення не збігалися за часом з катастрофами на наших підприємствах вугільної промисловості” [35, арк. 43-44].

Отже, можливість перевірити інформацію у пресі з тією, свідками і учасниками якої є мешканці, являла собою значну загрозу для системи, адже ця модель викликала відчуття фальшу, який є потенційно загрозливим для «єдиномислія» тоталітарного зрзка.

Саме тому практика рапортування кореспондентами про нечувані успіхи радянського ладу сприймалась апіорно при висвітленні глобальних політичних чи соціально-економічних процесів. Однак на мікрорівні така практика давала збої.

Промовистий приклад показує стаття, опублікована у газеті «Радянська Україна» від 30 січня 1955 р. під заголовком «Бесіда в сільському клубі (нотатки агітатора)», автор – Г.П. Однорог, де йдеться про стан справ у колгоспі ім. Сталіна і селі Гниляково.

Справжнє обурення селян колгоспу ім. Сталіна викликала замітка, ніби вони отримали на трудовень по 3 кг хліба і по 4 руб. грошима, тоді як реально колгоспникам було видано на трудовень по 500 грам зерна і по одному рублю грошима. Висвітлення цього факту привело до того, що ряд колгоспників з газетою в руках, як з офіційним документом, приходили в правління колгоспу вимагати видачі хліба 3 кг на трудовень, як це опубліковано в пресі [22, арк.35].

Крім того, у матеріалі кореспондента йшлося, що колгоспники села Гниляково передплатили 110 прим. журналів і 700 прим. центральних, республіканських і обласних газет, тоді як по Гниляково передплачувалося всього 26 прим. журналів і 43 прим. республіканських і обласних газет. І далеко не всіма колгоспниками передплачувалося районна газета «Ленінським шляхом».

Далі, у тій же замітці Г.П. Однорог пише, що 75 юнаків і дівчат села Гниляково, що закінчили середню школу, продовжують своє навчання у вищих навчальних закладах, це тоді, коли Гниляковська середня школа випустила всього 26 чоловік і ті далеко не всі продовжили своє подальше навчання.

Громаду обурило повідомлення, яке виявилось справжньою вигадкою кореспондента, ніби учнями Гниляковської середньої школи зібрана бібліотека і відправлена на будівництво Каховської гідроелектростанції, а гербарій рослинності Одеської області – Горійським друзям – чого зовсім не було [22, арк.36].

Тональність репортажу Г.П. Однорога була настільки типовою для радянської преси, що цей матеріал у різних формах опублікували газети «Радянська Україна», «Знамя коммунизма», «Ленінським шляхом», куди з метою отримання гонорару надіслав матеріал Однорог.

В умовах скандалу відділ пропаганди і агітації райкому у березні 1955 р. змушений був визнати, що «поведінка тов. Однорога є проявом чужого методу радянським людям – торгівлі рядком, не надаючи значення правильності висвітлення фактів, властивого жовтій буржуазній пресі» [22, арк.37].

У теоретичному плані, з точки зору політичної лінгвістики, можна виділити два типи інституціонального обману, які можна умовно позначити як рапорт і плакат. Прикладами першого типу окомилювання є рапорти про виконання підприємством плану на 100%, коли це не відповідає дійсності, про завищену успішність у школах і вузах, про розкриття всіх злочинів правоохоронними органами на певній території, про голосування, у якому взяло участь 100% населення. У всіх таких випадках статусний вектор відправника мови – від нижчестоящого до вищестоящого [36, с.11].

Окомилювання іншого типу – створення позитивного образу організації за допомогою засобів масової інформації. Це повідомлення про виробничі успіхи, про листи, що надійшли в редакцію, трудящих з підтримкою курсу партії й уряду або з осудом тих, хто виступає проти цього курсу.

Як зазначає російський дослідник В. Карасик, офіційне ставлення влади до окомилювання-рапорту завжди буває негативним. Директорів заводів знімали з посади за показуху, у фейлетонах клеймувалося полірування дійсності, тема боротьби з окомилюванням постійно перебувала в центрі уваги, що свідчило про те, що це явище було розповсюдженим. Окомилювання-плакат є офіційна позиція влади, тому критика цього типу інституціонального обману була можлива у вигляді анекдотів або зовнішніх оцінок з-за кордону [36, с.11].

Нижчий ступінь цензурування і контролю зазнавали багатотиражні газети.

Оскільки багатотиражні газети цензорами аналізувались у рамках т.зв. послідуочого контролю, коли вони вже бачили світ, Головліт змушений був постфактум визнавати доволі непривабливу картину, що однак, може претендувати на ближчу подібність до тогочасних реалій.

Загалом багатотиражна преса стала масовим явищем, вплинула на розвиток промисловості, економіки країни, на формування масової свідомості. Багатотиражна («низова») преса виступала, з одного боку, трибуною для сотень тисяч робітників, з іншого боку – найважливішим засобом офіційної пропаганди й агітації. Термін «багатотиражна преса» відбивав той факт, що перші видання подібного типу створювалися на основі стінгазет шляхом їхнього тиражування за допомогою гектографа – друкованого верстата. Звідси і з'явилося слово «багатотиражна»: у порівнянні з єдиним примірником стінної газети навіть тираж у кілька десятків або сотень примірників – це, звичайно, було багато [37, с.80-81].

Мета заснування багатотиражних видань декларувалася як «проведення виховної роботи серед колективу, можливість оперативно пропагувати передовий досвід кращих виробничників, викривати і усувати недоліки в діяльності окремих бригад, змін, цехів, повсякденно мобілізувати трудящих на дострокове виконання завдань семирічки» [9, арк. 7].

Тривалий час існування багатотиражок засекречувалося з огляду на секретність самих підприємств. Наприклад, у зв'язку з одержанням дозволу на висвітлення в пресі роботи Запорізького моторобудівного та Дніпровського титаномагнієвого заводів 1966 р. бюро Запорізького обкому прийняло постанову про недоцільність дальшого засекречування багатотиражних газет «Машиностроитель» і «Нова техніка», що виходять на цих підприємствах і звернулось до ЦК КП України з проханням дозволити видання цих газет як

органів парткому, завком профспілки та дирекції кожного з цих заводів. Питання про можливість розсекречування газет погоджувалось з КДБ при Раді Міністрів УРСР [38, арк.33].

Радянська багатотиражна преса відрізнялася функціональними особливостями – відстоювання, насамперед, не “вузькогрупових” інтересів конкретного підприємства, а інтересів “партії й народу” – як і у всій радянській пресі, тільки на рівні конкретного підприємства. Звичайною справою на сторінках багатотиражної преси була критика (у тому числі й гостра, поіменна) виробничих недоліків, ледарів, п'яниць тощо.

Наведемо для ілюстрації наступні приклади. Стаття “Новачки спускаються в шахту”, вміщена в газеті “Радянський гірник” №7 від 20.02.1957 р. (шахта № 8-а ім. Сталіна, Сталінської області), описує картину виховання й навчання шахтарській майстерності нового покоління шахтарів: “Групу очолює десятник. За ним чинно прямує майбутній забійник. Він високого зросту, тому штани із зяючими дірами ледь покривають коліна, рукави куртки не дістають до ліктів, каска типу “безкозирки” із тріщиною посередині ледь тримається на буйній голівці. Вбрання доповнює рваний чобіт і чуня. Далі рухається молодь подрібніше, але в таких же мальовничих вбраннях. Під регіт гірників, що збираються на наряд, новачки марширують по двору”.

“Марія Банная, що приїхала по комсомольській путівці, справила на нас непогане враження. Та проходили дні, і в характері дівчини відбулись дивні зміни. Нещодавно Банная не вийшла на роботу. Коли їй вказали, що не можна прогулювати, дівчина так розкидалась матами, що присутні від сорому розбіглись (Газета “За перемогу в змаганні”, № 5 від 5.02.1957 р.) [34, арк.40].

Особливу категорію становили вузівські багатотиражні газети. Студенти завжди були в авангарді суспільних процесів, їм властивий вищий рівень критичної рефлексії, здатність до самостійності суджень. Тому не випадково Головліт УРСР у травні 1957 р. констатував: “З матеріалів, вміщених у багатьох номерах цих газет, вимальовується досить неприваблива картина. Газети пишуть про те, що серед студентів процвітає пияцтво й хуліганство, що студенти займаються крадіжками, що політичний рівень студентської молоді невисокий, що мають місце виступи проти основ соціалістичного ладу, проти дружби народів, що навіть викладачі допускають політично шкідливі висловлення тощо” [34, арк.40].

Газета Дніпропетровського медуніверситету “Відмінник навчання” в номерах від 31 січня і 5 та 7 лютого 1957 р. повідомляла про систематичні зриви політінформації в 19 групі санітарно-гігієнічного факультету, про спроби бойкотувати політінформацію в 3 групі 3 курсу лікувального факультету.

Скандальні наслідки мала публікація у газеті “Радянський студент” Львівського політехнічного інституту, де у рубриці “Цифри і факти” з'явилась інформація, що “в 1954 р. колгосп ім. Молотова одержав прибутку 240 000 крб. На трудовень тоді було виплачено 54 коп.” Головліт ставив риторичне питання: “Невже редколегії і керівництву інституту не зрозуміло, що публікація подібних даних політично недоцільна, навіть шкідлива?” [34, арк.30].

В умовах “холодної війни” преса мала послугувати зняряддям переконування населення у перевагах соціалістичного способу життя і жадливіх негараздах, злиднях, соціальній несправедливості капіталістичного світу. Не маючи можливості перевірити достеменність тез, досягався ефект апріорної віри.

Однак у багатотиражних газетах публікувались й такі випадки. Наприклад, у багатотиражці Львівського медінституту “За передовий вуз” (№ 2, 3, 4 за січень 1957 р.) вміщені 3 великі статті професора Т. Глухенького “Подорож навколо Європи”. “В Італії автор побачив музеї, пам'ятники, фонтани. У Ватикані – музей, де зберігаються чудесні скульптури й картини Мікеланджело і Рафаеля, а також грандіозний собор святого Петра. У Греції – храм Зевса, театр Діоніса, залишки Акрополя й Парфрона. У Туреччині – султанський палац, який зараз є музеєм, і мечеть айя-Софія. Естетичної і культурної цінності ця публікація, однак, у контролюючих структур не викликала. Вердикт сформульований був чітко: “Убогості трудового люду цих країн, безжалісної їхньої експлуатації поважний мандрівник у професорському званні не побачив і студентам про це не говорить” [34, арк.31].

Загалом новини з-за кордону, представлені в різноманітних формах – від коротких повідомлень ТАРС до об'ємних аналітичних статей, були одними із найбільш популярних газетних розділів у читачів. Деякою мірою підвищена увага до подій за рубезем відволікала населення від внутрішніх проблем. Жителі СРСР найчастіше мали краще уявлення про те, що відбувається далеко за межами країни, аніж про внутрішньодержавні події. Переконання про загниваючий Захід, масове безробіття, приниження негрів та інші стереотипи були надійно імплантовані у масову свідомість. Тому вірш, який 14 березня 1965 р. надрукувала газета “Радянська Україна” у рубриці “З-за океану. Слово далекого друга”, на перший погляд, абсолютно був сумісний з думками значної маси населення України.

Наведемо текст цього вірша під назвою “Дума канадського українця”, написаний автором з Торонто Петром Собків (*підкреслення наше – Ю. К.*).

*Нема в Канаді соловейка
ані зозуля не кус –
минають роки, а серденько
од болю крається моє.

Свобода є лиш на папері,
калитка тут – і бог і цар,
акули жадні мільйонери
людей трактують як товар.

І з думи-думки ти не сходиш
Україно, раю наш земний, –*

*люблю тебе і всі народи,
які ввійшли в Союз міцний*

*Хвала йому, велика шана
і честь, і слава, і привіт –
є Корей, в Африці, в Гавані
і там, де пада старий світ*

*Юнь, вічна сонячна зі Сходу
дорогу стелить в майбуття,
несе планети всім народам
окрилене нове життя...*

*О! Час бурхливий, космокрилий!
тебе нікому не спинить –
атомні ядерні сили
ми змусим мирові служити.*

*І на землі усій, на новій
тоді не буде – “ми” і “ви”:
у щасті, радості на волі
тоді ми будем всі – брати! [39, с.4]*

У вірші, де, на перший погляд, немає ворожих ідейних поглядів, в замаскованій формі містився заклик до боротьби з росіянами, поляками та євреями. З перших літер кожного рядка оригіналу складається фраза: “На москалів, ляхов і юд точіть ножі і там і тут”. Але, при редагуванні вірша в редакції, в нього були внесені поправки, внаслідок чого слова “точіть ножі” випали з тексту.

Публікація цього, як пізніше виявилось акровірша, призвела до розгляду цього питання на рівні Президії ЦК Компартії України і особисто П. Шелеста. “Не маючи жодних відомостей про автора і не вивчивши ретельно форми твору, редакція поспішила вмістити його на сторінках газети і, таким чином, розповсюдила політично шкідливий, націоналістичний твір... Цей випадок є наслідком безтурботного і легковажного ставлення працівників редакції до своїх обов’язків”, – вказував у листі до П. Шелеста секретар ЦК з ідеологічної роботи А. Скаба [35, арк.34].

Наведений приклад є демонстрацією прихованого спротиву, який діаспора намагалась чинити, розраховуючи на вдумливих і уважних читачів. Поряд з езоповою мовою, самвидавною пресою такі приклади хоч і були поодинокими, однак мали вагомий вплив на критично мислячих громадян.

Неодмінною складовою змісту радянської преси була боротьба з релігією і церквою та проведення науково-атеїстичної пропаганди. Однак слід відзначити, що редактори і дописувачі газет нерідко за “викриттями” і висміюваннями релігійних пережитків отримували зворотній ефект.

Відділ пропаганди і агітації ЦК КП України у серпні 1959 р. визнав: “захоплюючись викриттям морально-побутової сторони життя священнослужителів, окремі газети часто забувають про ідейний зміст і ідейну направленість атеїстичної пропаганди. Більше того, в газетних матеріалах втрачається почуття міри, допускаються перебільшення, грубі вислови, які ображають почуття віруючих і служителів культів” [5, арк.31].

Так, Львівська обласна газета “Вільна Україна” 1959 р. надрукувала комедію-сатиру “Паніка в небесах”. В першій картині комедії показується, як ангели грають у “двадцять одно”, разом з апостолами Петром і Павлом, п’ють нектар зі спиртом, що його викрала у бога Марія Магдалина. Сп’янілі апостоли і ангели галасують пісню:

*“Кришталева чаша, срібная Креш,
Пити чи не пити – все умреш” [5, арк.32].*

Інший приклад сатири, в якій відображається ставлення богів до комуністів:

“Марія. Е, ви нічого не знаєте. Георгій сказав, що Саваоф гримів сьогодні на сонмищі (передражню басом): “Комуністів я не боюся, вони не агресори. А американські монополісти – агресори, вони склепали собі НАТО і СЕАТО та готуються до імперіалістичних розбоїв, хоч і моляться мені вранці і ввечері. Отож, – сказав бог, – ситуація на земному падолі така, що треба сподіватися агресії Атлантичного боку також проти неба. Імперіалістам потрібні колонії, а колоніальний режим на землі розпадається, і агресори хоч не хоч полізуть війною на небо”. А що ви думаєте? – сказав побідносець. – загроза істинна” [5, арк.32].

Очевидно, що ці сатири не могли допомогти віруючим позбутися релігійних переконань. Навпаки, викликали обурення і невдоволення віруючих, ображали їх почуття, насторожували по відношенню до матеріалів на антирелігійну тематику.

Примітивізм і вульгарність вирізняє низку матеріалів антирелігійного спрямування.

Обласна газета “Київський комсомолец” 14 грудня 1958 р. втрутилась у сварку двох попів – Іваника і Жупінаса, які не помирилися за приход. З приводу цього вона опублікувала статтю, де є такі рядки:

*“Ой ти, попе Жупінас,
верни гроші, що вкрає у нас.
За погрози, Жупінас,
Поцілуй у ... нас” [5, арк.33].*

14 липня 1959 р. сваркою попів Іваника і Жупінаса перейнялася і "Літературна газета". Надрукувавши чималий фейлетон "Житіє отців у Мусійках", редакція деякі місця в ньому буквально повторила з комсомольської газети.

Мали місце факти й іншого характеру, коли газети, критикуючи служителів релігійних культів, необачно викривали справжнє моральне обличчя інших осіб, які не мали б стати мішенню сатири у пресі, у т.ч. представників робітничого класу.

Газета "Радянська Донеччина" (Сталіно) 14 червня 1959 р. в статті "Билиця про попа і його шофера", маючи намір критично відобразити життя попівської сім'ї, надрукувала скаргу шофера Пізюнова, якого піп звільнив з роботи. Пізюнов у свій час працював прохідником у шахті, а до попа шофер потрапив тому, що, як він пише, "ніколи не працював у церкві, а це його дуже цікавило". У скарзі він цинічно розповідає про різного роду брудні пригоди та про одну з умов, яку йому поставили матушка і попівська дочка.

"Вони у мене питали, чи я буду робити їм послуги, від яких більшість шоферів відмовляється, за що їх виганяють з роботи. Я довго не роздумував і на всі запитання відповідав позитивно, тобто: так, буду. Які вони мені пропонували робити послуги? Про це навіть соромно писати, але я гадав, що це просто випробовують мене. "Та й, якщо це навіть і справді, так чому б не поухаживать за старою людиною чи за молодю дочкою один або два рази у місяць?" – подумав я. Я дав згоду чесно і безпринципально виконувати все, чого вони забажають" [5, арк.35].

Примітно, що у своєму листі до газети Пізюнов просить редакцію допомоги йому... повернутись до попа на роботу. І газета охоче взялась виконувати прохання скаржника. "Сподіваємось, – пише вона, – що профспілкові органи скажуть своє авторитетне слово".

Вочевидь, ця скарга викликає більше обурення проти Пізюнова, ніж проти попа, тож про антиклерикальний ефект таких публікацій можна говорити лише умовно.

Низький ідейний і літературний рівень матеріалів на антирелігійну тематику партійно-радянські структури пояснювали малодосвідченістю, а часом і політичною невідповідністю працівників.

В умовах монополії на ЗМІ певним умовним заміником альтернативного джерела інформації виступало її спростування, тобто газета сама визнавала неправдоподібність матеріалу, надрукованого раніше.

Наприклад, 7 червня 1964 р. в газеті "Київська правда" був опублікований уривок з повісті В. Покотила "Зрілість". В редакційній передмові до уривка говорилося: "На сторінках повісті В. Покотила "Зрілість" розгортаються хвилюючі картини боротьби партизанів та підпільників Київщини проти фашистських загартників у роки Великої вітчизняної війни. Повість написана на фактичному матеріалі...". Не минуло й тижня після опублікування уривка, як редакція одержала листа від бишівських читачів. Вони з гнівом та обуренням писали, що в період окупації В. Покотило служив поліцаєм у районній поліції. 22 листопада газета опублікувала спростування, зазначаючи, що "Надавши сторінки газети для писань Покотила, редакція допустила грубу помилку. Надрукуванням цього виправляємо її і просимо вибачення у читачів" [18, арк.127].

Наведений приклад був типовим і, на перший погляд, може свідчити про демократизм радянської преси. Однак, слід звернути увагу, що загалом спростування часто йдуть зі значним запізненням, тому в підсумку вони не завжди викликають ефект. Найчастіше спростування займає невеликий обсяг, так що читач може його не помітити. Крім того, спростування будь-якої інформації неминуче включає дві частини: 1) доведення до аудиторії спростовуваного повідомлення і 2) його викриття. При цьому небажана інформація доходить і до тих, хто раніше з нею знайомий не був.

У цілому, в історичному процесі, що аналізується у статті, відчутними є прагнення партійно-радянських структур через пресу вирішити паралельно кілька взаємопов'язаних цілей. По-перше, знищити чи принаймні вихолостити історичну пам'ять. На думку В. Масенка, найлегшим варіантом навіювання є пропагандистська робота з аудиторією з невисоким рівнем особистісної історичної пам'яті [41, с.52]. Для цього у періодиці поступово замінювався історико-культурний національний субстрат (до рівня етнографічних особливостей), який поглинався інтернаціональною і загальносоюзною риторикою.

По-друге, за низького рівня історичної пам'яті газетно-журнальними виданнями нав'язувалися ерзац-замінники у вигляді марксистсько-ленінської ідеології, політики атеїзму, класової боротьби, що не передбачали у доктринальній частині міркувань і дискусій, відтак конструювались засади нівелювання здатності населення до критичного мислення. У соціальній психології цей феномен загальновідомий і доведений численними експериментами. Відомий соціальний психолог Д. Майерс влучно формулює цю особливість – "упередження проти доказів": люди не схильні шукати інформації, яка може спростувати, заперечити те, у що вони вірять [42]. За таких умов створюється психологічний, емоційний комфорт для людини, у нашому випадку – читача.

Звичайно, не можна оцінювати роль радянської преси виключно з негативних позицій. Друкована журналістика сприяла розширенню кругозору, виконувала освітні, інформативні, розважальні функції. Однак, будучи віддзеркаленням і водночас рупором соціально-політичного ладу, створюючи, регулюючи, дозуючи та направляючи потік інформації у потрібному напрямку, радянська влада здійснювала конструювання масової суспільної свідомості тоталітарного зразка. При цьому формується і консервується набір архетипів, втрачається національна ідентичність та історична пам'ять, нівелюється вміння і потреба критичного мислення, що у своїй синергії призводить до виховання людей, нездатних до самостійної позиції і опору, схильних до конформізму, авторитетів, патерналізму з боку держави. Ці риси мислення і поведінки формувались і виховувались цілком свідомо і послідовно, з залученням всього ідеологічного арсеналу. Преса відіграла у цьому багатоструктурному процесі вагомий роль.

На цьому тлі вплив радянської преси не слід, звичайно, переоцінювати. Відносний характер цього явища продемонстрував, серед іншого, самвидав, який продукували, наражаючись на кримінальне і карально-психіатричне переслідування, дисиденти. Зрештою, альтернативна (неформальна) преса у добу “перебудови” швидко викликала довіру громадян, які відчували фальш від офіційної преси. Саме в “перебудовчу” епоху набув поширення через свою актуальність діалог із твору М. Булгакова “Собаче серце”: “Преображенський: Якщо ви піклуєтесь про своє травлення... боже вас збережи – не читайте до обіду радянських газет. Борменталь: Гм... Так адже інших немає. Преображенський: От ніяких і не читайте. Ви знаєте, я зробив 30 спостережень у себе в клініці. І що ж ви думаєте? Пацієнти, що не читають газет, почувують себе чудово. Ті ж, яких я спеціально змушував читати “Правду”, – втрачали у вазі. [...] Мало цього. Знижені колінні рефлексі, кепський апетит, пригноблений стан духу”.

Джерела та література

1. Колісник Ю. В. Формування суспільної свідомості журнальною періодикою УРСР (1950–1980 рр.): монографія / Ю. В. Колісник; Київ: нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2008. – 290 с.
2. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – К.: Критика, 2010. – 656 с.
3. Стровський Д. Л. Использование стереотипов в содержании советской прессы как фактор ее манипулятивного воздействия / Д. Л. Стровський. – Режим доступа: <https://www.academia.edu/223154/>
4. Хітрова Т. В. Національний контекст формування радянської історичної свідомості засобами друкованої пропаганди / Т. В. Хітрова // Держава та регіони. Серія Соціальні комунікації. – 2011. – №1. – С. 98-101.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2413. – 224 арк.
6. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2558. – 96 арк.
7. Лист до ЦК КПРС про збільшення кількості періодичних видань в Україні. 17 грудня 1968 р. // Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду” / Заг. ред. та вступ Ю. Шаповала. – К.: АДЕФ-Україна, 2011. – С. 813-815.
8. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2401. – 71 арк.
9. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5901. – 140 арк.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5172. – Оп. 2. – Спр. 68. – 226 арк.
11. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2050. – 48 арк.
12. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2349. – 218 арк.
13. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1883. – 167 арк.
14. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3799. – 39 арк.
15. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4703. – 219 арк.
16. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5483. – 178 арк.
17. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4262. – 218 арк.
18. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5901. – 140 арк.
19. Єкельчик С. Історія України. Народження модерної нації / С. Єкельчик. – К.: Laurus, 2011. – 376 с.
20. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6222. – 85 арк.
21. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6284. – 60 арк.
22. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4157. – 522 арк.
23. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3773. – 81 арк.
24. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 614. – 97 арк.
25. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2382. – 126 арк.
26. Каганов Ю. О. Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія / Ю. О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 267-272.
27. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2250. – 96 арк.
28. Маковійчук І. М. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму. – К.: Наук. думка, 1978. – 229 с.
29. Вычуб Г. С. Письма трудящихся в системе массовой работы газеты / Г. С. Вычуб. – М.: Издательство МГУ, 1980. – 39 с.
30. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2545. – 85 арк.
31. ЦДАГО. – Ф. 244. – Оп. 1. – Спр. 106. – 135 арк.
32. Скэмел Майкл. Цензура: личная точка зрения. – Режим доступа: http://krotov.info/lib_sec/18_s/ske/mmel.htm
33. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3774. – 274 арк.
34. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4604. – 175 арк.
35. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6001. – 113 арк.
36. Карасик В. И. Концепт как индикатор эпохи (“очковирательство”) / В. И. Карасик // Политическая лингвистика. 2009. – № 30. – С. 9-13. – Режим доступа: http://journals.uspu.ru/i/inst/ling/ling30/ling_30_1.pdf
37. Чемякин Ю. В. Истоки и основные периоды развития российских корпоративных медиа / Ю. В. Чемякин // Известия Уральского федерального университета. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры. – 2013. – № 1 (110). – С. 78-86.
38. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6139. – 79 арк.
39. Дума канадського українця // Літературна Україна. – 1965. – 14 березня.
40. Преса Української РСР, 1918–1985: стат. збірник / Держ. ком. Укр. РСР у справах вид-в, поліграфії і кн. торгівлі, Кн. палата України ім. Івана Федорова. – Х.: Вид-во Кн. палати УРСР, 1986. – 176 с.
41. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування історичної свідомості / В. Масненко // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49-62.
42. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс; пер. с англ. – СПб.: Питер, 1997. – 688 с. – Режим доступа: <http://soc-work.ru/wp-content/uploads/2010/12/Давид-Майерс-Социальная-психология.pdf>

Каганов Ю. О. Советская пресса и конструирование массового общественного сознания в Украине (1950-е – 1985 гг.)

Статья посвящена феномену советской печати в контексте идеологической политики в Украине в 1950–80-е гг. На базе архивных материалов рассматриваются особенности республиканских, областных, многотиражных и низовых изданий, их количественные показатели, специфика подписки и продажи. Исследуются проблемы цензуры в печати, замалчивания информации и “очковирательства”, советский языковой дискурс. Изучена роль иностранной печати в Украине в

контексте "холодної війни". На фактичному матеріалі розглядається половинчатий ефект атеїстическої пропаганди в періодіці. Доказується підчинений статус республіканської преси. Уточнена роль партійно-державних структур в контролі над періодичними виданнями. Акцент зроблено на амбівалентному впливі преси на формування масового свідомства, цінностей і ідентичності в Україні.

Ключеві слова: радянська преса, газети, журнали, ідеологія, масове свідомство, ідентичність.

Kaganov Yu. O. Soviet press and construction of mass social consciousness in Ukraine (1950s – 1985)

The article is devoted to the phenomenon of the Soviet press in the context of ideological politics in Ukraine in 1950-80's. The features of republican, regional, large-circulation and other media, their quantitative and qualitative indicators, specific subscriptions and sales are considered on the basis of archival materials. The problems of censorship in the press, initiation of information and "fraud", Soviet language discourse are studied. The role of foreign press in Ukraine in the context of the "Cold war" is investigated. Piecemeal effect of atheistic propaganda in periodicals is considered on the factual. A subordinate status of the Republican press is proved. The role of the party-state structures in the control of periodicals is specified. Emphasis is placed on the ambivalent impact of press on the design of mass consciousness, values and identity in Ukraine.

Keywords: Soviet press, newspapers, magazines, ideology, mass consciousness, identity.

УДК 070(0.036):94(477)

А. В. Кожанов

СТАНОВИЩЕ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ НАПЕРЕДОДНІ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню політичних та економічних умов діяльності друкованих видань національно-демократичного спрямування напередодні проголошення незалежності України. Автором розглянуті деякі аспекти економічної кризи в республіці, їх деструктивний вплив на розвиток досліджуваної періодики, а також характер взаємовідносин влади та опозиційної преси. На прикладі окремих газет, висвітлено поширені методи боротьби консервативної частини керівництва Української РСР з редакційними колективами, які займали антирадянську позицію.

Ключові слова: Народний Рух України, незалежні газети, преса, Українська республіканська партія.

Суспільна демократизація та становлення української державності відбувалися за широкої інформаційної підтримки національно-демократичної преси, яка в певній мірі впливала на світоглядні позиції населення республіки, висвітлювала основні питання державотворення. Друковані видання Народного Руху України, Української республіканської партії, низка незалежних газет протягом 1991 р. торкнулися ряду надзвичайно важливих подій у житті країни, серед яких два референдуми, спроба державного перевороту ДКНС та ін.

Наукове осмислення ролі преси у вищезазначених процесах завдання складне й багатогранне. У контексті проблеми політичної ролі та становища преси на зламі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. на увагу заслуговують роботи вітчизняних науковців і журналістів В. Деревінського [1], В. Здоровеги [2], В. Кіпіані [3], С. Костилюєвої [4]. Водночас, відкритим залишається питання про умови функціонування національно-демократичної преси напередодні проголошення незалежності України, оскільки в цей час відбуваються вирішальні для життя країни суспільно-політичні трансформації, що визначили подальший вектор розвитку держави й преси зокрема.

Метою пропонованої розвідки є вивчення умов діяльності друкованих видань національно-демократичного спрямування напередодні проголошення незалежності України.

Початок 1991 р. ознаменувався важкими випробуваннями для України, зокрема, й для національно-демократичної преси, яка отримавши необхідні політичні умови розвитку опинилася перед загрозою економічної кризи. Ще наприкінці грудня 1990 р. у ході засідання творчої ради районних і міськрайонних газет Спілки журналістів України (СЖУ) начальник планового відділу управління по пресі Київської області В. Ларіонова повідомляла про проблему фінансування роботи редакцій [5, с. 11].

Перші ознаки кризи проявилися через паперовий дефіцит у республіці, що практично унеможлилював видавничу діяльність органів державної влади, не говорячи вже про опозиційну пресу. Якщо Держпланом СРСР на 1990 р. Українській РСР виділено 66,4 тисячі тон паперу (протягом року нестача становила 5,5 тон паперу), то в 1991 р. цей показник знизився на 10 відсотків і становив – 59,4 тис. тон. Для порівняння, друкарського паперу в 1990 р. виділено – 24,4 тис. тон, у 1991 р. – 10,3 тис. тон. При тому, що потреба в папері на 1991 р. значно зросла. За інформацією заступника голови Державного комітету по пресі УРСР В. Шамрая, у 1990 р. газет республіканського рівня нараховувалося 20, тоді як в наступному році їх кількість зросла до 50 (при зменшенні разового тиражу). Обласних газет у 1990 р. налічувалось 38, у 1991 р. – 125 (при зростанні тиражу на півмільйона примірників), міських – 47 у 1990 р. проти 95 – у 1991 р. Загальний разовий тираж газет у 1991 р. збільшився на 236,4 тис. примірників у порівнянні з попереднім роком. На 1991 р. зареєстровано 1875 газет, 740 з яких пройшли передплату [6, с. 2]. Наприклад, тільки в Івано-Франківській області кількість газет збільшилась в два рази в порівнянні з попереднім роком [7, с. 2]. Також В. Шамрай наголошував на неможливості "вибити" більш ніж 60 відсотків необхідних поставок через